

FORGÁCS ILDIKÓ

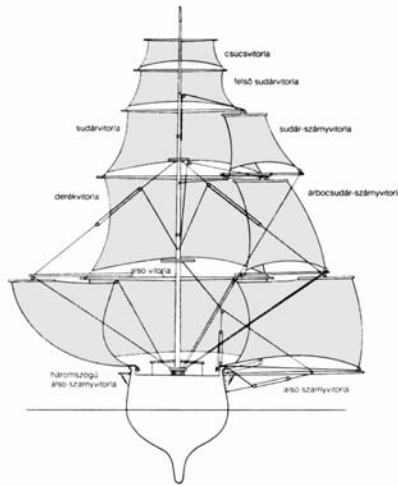
Kell-e hajózni?

■ SHAKESPEARE ÉS A TENGER ■

A *Shakespeare-fordítás a XVIII. század vége óta külön műfajjá nőtte ki magát a magyar irodalomban. A versengések és viták története, a fordítók lelkesedéséről és gyötrődéseiről tanúskodó naplójegyzetek, levelezések és persze maguk a fordítások, melyekből drámánként majd' tucatnyi született, egyedülálló keresztmetszetét adják a magyar irodalom, színházi műfordítás több mint két évszázados fejlődésének. A hatalmas anyagból jómagam A vihar magyar fordításainak összehasonlításába fogtam annak reményében, hogy a gyakorlati problémák többféle megközelítése olyan elméleti következtetésekhez vezet majd el, melyek mind az elmélet, mind a gyakorlat terén hasznosak lehetnek.*

Szász Károly, Babits Mihály, Mészöly Dezső, Eörsi István és Tandori Dezső fordításainak összehasonlítása során már az első jelenet, nevezetesen a benne szereplő vitorlás-szakkifejezések igen sok fejtörést okoztak. Először csak úgy éreztem, hogy valami nem jön át, azután utánanézttem. Bonyolult rajzokból, kötelek és vásznak gubancából kibogoztam, hogy a „topsail” az nem a „vitorla csücske” (Babits és Tandori), hanem a *derékvitorla*; és hogy a „bring her to try with main course” az nem „próbáljátok a kis vitorlával” (Szász), de nem is „megpróbálni a nagy vitorlával” (Babits), hanem a *főtörzsvitorla* segítségével megállítani a hajót. Aztán amikor felfedeztem, hogy a „topmast” nem más, mint *árbocsudár*, világos lett számomra, hogy még ha magyar tengerész valami titokzatos oknál fogva kimondta is valaha ezeket a szavakat hajón (viharban!), magyar színész színpadon (A viharban) sosem fogja. Főlősleges is lenne – a magyar ugye nem hajós nemzet –, a közönség nem értené. Mégis, mégis... Shakespeare közönsége nagy valószínűséggel értette és kihallotta a lényegét, egyébként minek írta volna meg a szerző ilyen pontosan. A. F. Falconer mondja *Shakespeare and the Sea* (Shakespeare és a tenger) című könyvében: „Shakespeare csak úgy írhatott meg egy ilyen jelenetet, ha nem sajnálta a fáradságot arra, hogy tökéletesen megértse, hogyan kell egy hajót hasonló viszonytársaságos helyzetben irányítani. Nemcsak hogy kidolgozta a szükséges manőverek sorozatát, de tökéletes pontossággal használta a tengerészeti szakzsar-

gon kifejezéseit is...”² S ha a szerző valaminek szemmel láthatóan fontosságot tulajdonít, a fordítónak hasonlóképpen kell eljárnia, mert szinte biztos lehet benne, hogy a gondos kidolgozásnak oka van.

Fontos ez a vihar, és fontos a jelenet. A hajót dobálják a felkorbácsolt hullámok, emberek jönnek-mennek, az egész jelenet maga a mozgás... aztán hirtelen elénk tárul a sziget, a helyben maradás, a nyugalmi állapot jelképe. És itt, ennek az ellentétpárhoztól roskadozó darabnak rögtön az elején megkapjuk az egyik leglényegesebb párt: a haladás és a helyben maradás ellentétét.

A hajót sodorja a viharos hullámverés, kétségbeesés és irányvesztés uralkodik. A tengerészek először meg akarják állítani a hajót, nehogy zátonyra fussanak („Down with the topmast!... Bring her to try with main course” – Sudárszárat lehajtani! Főtörzsvitorlát szélbe állítani!), csökkentik a vitorlafelületet, megteszik, ami ilyenkor szokás, aztán rájönnek, hogy állni nem lehet, mert nekisodródna a partnak, a veszteglés a halálukat jelentené. Haladni kell („set her two courses, off to sea again, lay her off” – törzsvitorlákat felvonni, ki a nyílt tengerre, el a parttól), csak a haladás mentheti meg őket. A mozgás – élet, a veszteglés – halál.

Először Prospero is azt hitte, hogy a veszteglés a megoldás, hiába ragadta ki első szigetéről, a könyvtárból a vihar, és csapta partnak, második szigetén ismét először a helyben maradást választja. Ti-

zenhárom év alatt – talán Miranda vagy a nyughatatlan Ariel hatására, vagy egyszerűen azért, mert a szellem lételeme a haladás – érlelődik meg benne, hogy mégis menni kell.

Szóval kell a darab elején a hajó, a mozgás, akármilyen is, sőt, minél fejtelenebb a jelenet, annál jobb. Mégpedig azért, hogy végig ott legyen az agyunk hátuljában az, amit Prospero választ, amibe beledobja egyetlen lányát – az élet. Prospero az élet zajlásába, a haladásba, a mozgásba vágyik vissza, vagy legalábbis ezt akarja visszaadni lányának. A való világba akarja visszairányítani a sziget statikus, gobelinre való idilljéből, ebből a *másvilágból*. Hiszen Miranda nem való a szigetre; már első megnyilvánulásából látszik,³ hogy szívében ugyanaz a vihar dúl, mint a tengeren. Őt is, akárcsak Arielt, apja hatalmas gátolja a mozgásban, aki egyiküket teljes naivitásban, a másikat rabságban tartja.

Térjünk azonban vissza a hajó mozgásához. A lényeg, amit talán a nézővel-olvasóval is észre lehetne véteni, az, hogy az utasítások sorában van egy fordulat. A negyvenkilencedik sorig a Kormányos meg akarja állítani a hajót, azután amikor látja, hogy túl gyorsan sodródna, akármennyire csökkentti is a vitorlafelületet, ellentétes parancsot ad: ki a nyílt tengerre! Ez a darab egyik legfőbb témájának a navigáció nyelvére lefordított sűrített nyelve.

Prospero kiszállt a politikából (félreállt), az mégis túl gyorsan sodorta tovább – még így, minimálisra csökkentett vitorlafelülettel is –, és hajótörést kellett szenvednie, hogy felismerje: a mozgás menthette volna meg; a mozgás (és nem sodródás), ami ellenszegülést, szembe menést, a közegellenállással dacoló haladást jelent. Vagy éppen megállás (és nem leállítás), ami bizonyos körülmények közt még nagyobb lelki és fizikai erőfeszítést igényelhet: a Kormányos a hullámok hatalmas elsodró ereje ellenére

¹ Szász Károly 1870. (*Shakspeare minden munkái*. Franklin társulat, Budapest, 1903); Babits Mihály 1916. (*Shakespeare összes drámái*. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1955); Mészöly Dezső 1959. (*Shakespeare válogatott drámái*. Európa, Budapest, 1998); Eörsi István (*Öt Shakespeare-dráma*. Palatinus, Budapest, 1999); Tandori Dezső (*A vihar*. Kézirat).

² A. F. Falconer: *Shakespeare and the Sea*. 1964. p. 39. (A szerző fordítása.)

³ Miranda, I. 2. eleje.

próbálja megállítani a hajót; Prospero a szigetre érve helyben marad, és megállja a helyét, megteremti életük feltételeit, nem hagyja, hogy az emberi gonoszság után a tenger is elsodorja. De bármilyen nagy és nehéz dolog is a megállás, sem a hajó, sem Prospero esetében nem bizonyul elégséges megoldásnak.

A Kormányos egy gondolatnyival korábban látja át a helyzetet, jobban kormányoz, mint Prospero tette, s kiadja a parancsot: „ki a nyílt tengerre!” De már késő, nem marad más, mint kinek az ima, kinek a butykos.

Ahhoz, hogy az első jelenet a magyar közönség számára is mindent feltárjon, ami benne van, hogy egyáltalán érthető és érezhető legyen a veszély, majd pedig érthetőek legyenek a megállás, haladás, sodródás által hordozott jelentések, arra lenne szükség, hogy követhető legyen a hajó mozgása. Értenünk kellene a Kormányos utasításait, és tudnunk azok következményét. Az utasítások az Arden-kiadás angol szövegében,⁴ valamint Szász Károly, Babits Mihály, Mészöly Dezső, Eörsi István és Tandori Dezső fordításában így hangzanak:

Sor	Angol szöveg	Szász Károly	Babits Mihály	Mészöly Dezső	Eörsi István	Tandori Dezső
6.	Take in the topsail.	Húzzátok össze az árbocz-vitorlát!	Húzzátok be a vitorla csücskít!	Le a csücsvitorlát!	Vonjátok be a csücsvitorlát!	Berántani a vitorla csücskít!
34.	Down with the topmast! yare! lower, lower! Bring her to try with main-course.	Le a fő-árbozczall! – Frissen! – lejjebb, lejjebb! Próbáljátok a kis vitorlával!	Le a főárboccal: szaporán, lejjebb, lejjebb. Húzzátok le, megpróbálni a nagy vitorlával.	Lejjebb az árboc végét! Frissen! Lejjebb, lejjebb! Szél iránt a fővitorlát!	Le a főárboccal gyorsan! lejjebb, lejjebb! Hadd menjen csak az alsó vitorlával!	Le az árboc sudarával! rajta, rajta! lejjebb, lejjebb! Lássuk csak a fővitorlával mi lesz!
49.	Lay her a-hold! set her two courses, off to sea again, lay her off.	Szél alá, szél alá! Két vitorlát húzzatok fel! Csak kifelé! Szél alá!	Szélnek fordítsd, szélinek! Két fokkal odébb: a tenger felé, megint: odébb hajtsd!	Csak szél iránt, csak szél iránt! Fölvonni mind a két vitorlát! El a parttól: ki a vízre!	Le a vitorlákkal! Mindkettőt vond le! Szembe az árral! Szembe megint!	Szélnek, oldalt, szélinek most! és két fokkal ki; a tengernek újra; odébb az orrárt!

➡ – ettől a ponttól nem a hajó megállítása, hanem a nyílt tengerre való kivitele a cél

Szász Károly láthatólag a vitorlákat sem találja el, s annak sem néz utána, hogy a „bring her to try with main course” hajózási szakkifejezés, amelynek semmi köze a próbálkozáshoz (ezt a hibát Babits is elköveti), a Kormányos taktikájában bekövetkező száználval fokos fordulat pedig teljesen elsikkad azáltal, hogy a „lay her a-hold” (állítsd szélbe) és a „lay her off” (el a parttól) egyaránt „szél alá”-nak van fordítva. Babits sem sokat teketóriázott a vitorlakkal, a „topsail”-ból „vitorla csücske” lett (amit Tandori ráadásul beránt), a „main-course”-ból pedig „nagy vitorla” (ami még mindig logikusabb, mint Szász kis vitorlája). A főárbocot az Új Magyar Könyvkiadó 1955-ös kiadásának jegyzeteiben Országh László sudárszárja javítja, helyesen, de a másik csorbát, miszerint a „set her two courses” azt jelentené, hogy „két fokkal odébb”, nem sikerül tökéletesen kiköszörölnie, azt írja: „Helyesen: Vond fel mind a két vitorláját.” Az Arden-kiadás jegyzete szerint a „two courses” két konkrét vitorlát jelent, mégpedig az előtörzsvitorlát (foresail) és a főtörzsvitorlát (mainsail). Ezek persze megint nem olyan kifejezések, amelyekkel egy elhangzó szövegben sokat lehetne kezdeni, viszont a „mind a két vitorláját” – ami egyébként Mészölynél és Eörsinél is így szerepel – azt sugallja, hogy összesen két vitorlája van a hajónak, ami kevéssé valószínű, hiszen már a XIII–XIV. században elterjedt a kisebb vásznakból álló s így jobb hatásfokú vitorlázat.⁵

Mészöly Dezső jól közelít (bár a derékvitorlából nála s később Eörsinél is, csücsvitorla lett valamiért), az árboc végét hajtja le, megkerülve így a mondhatatlan-érthetetlen árbocsudárt vagy sudárszárát, és tudja, hogy a „bring her to try with main-course” és a „lay her a-hold” nagyjából ugyanazt jelenti – „szél iránt”-nak fordítja mindkettőt. Az utolsó kétségbeesett parancs az ő változatában így hangzik: „El a parttól: ki a vízre!” – ez kétségtelenül pattogós és végre érthető is, világos, hogy itt mozgásról van szó, csak az nem feltétlenül érthető, hogy eddig a hajó megállítása volt a cél. Eörsi István, mint Szász és Babits, a főárbocot parancsolja le, azután azt írja: „Hadd menjen csak az alsó vitorlával”; itt a vitorla nagyjából rendben volna, de a „hadd menjen csak” épp az ellenkezője az eredeti kifejezésnek és szándéknak, miszerint meg kell állítani a hajót. A Kormányos az eredetiben nem mondja, hogy le kellene vonni a vitorlákat, Eörsi pedig még a következő mondatot is erre fordítja. Nem valószínű, hogy az olvasó vagy pláne a néző belegendolna, milyen nehéz lehet levont vitorlával árral szembe fordítani a hajót, egyszerűen csak elvésv néhány sor. Tandori Dezső szövege több helyen Babitséval cseng össze. Az árboc sudara és a fővitorla helyükön lévő majdnem terminus technicusok, és még mondhatóak is, azonban azt a kifejezést, hogy „lássuk csak”, elég nehéz lehet beilleszteni a Kormányost játszó színésznek a tomboló viharban elharsogott szavai közé. Hogy Shakespeare Kormányosának gondolatmenetét Tandori sem értette meg, az tükrözi, hogy épp az „irányváltás” pillanatában ésszel folytatja a szöveget.

A darabban Prosperót abban a mozzanatban pillantjuk meg először, amikor a változtatás mellett dönt – „Itt az óra” (I. 2.). Nem lehetne-e a hajós-jelenetben hangsúlyosabban

előre jelezni e fordulatot? Azt már megállapítottuk, hogy a szakkifejezések pontos fordítása önmagában nem oldaná meg a helyzetet. Viszont megbocsáthatatlan önkényesség lenne-e a fordítótól, ha a táblázatban megjelölt helyen – tekintettel a magyar közönség hajózástani képzetlenségére – mentőövként bedobna egy „mégsem jór”, „nem tudjuk megállítani”? Esetleg a „Frissen, lejjebb, lejjebb” helyett „Gyerünk, meg kell állítanunk” felkiáltással jelezné, mi is történik valójában?

A szoros vagy szabad fordítás, illetve ennek gyakorlatibb változata, a hűség vagy érthetőség nem új keletű dilemma. Többkötetnyi véleményt böngészhetünk át, a végén csak oda jutunk, mintha két embertől kérdeznénk meg, hány óra, s az egyik fél kettőt, a másik egy órát mondana. Mit tehetnénk, kilépünk, aztán vagy odaérünk, vagy elkésünk.

Ugy gondolom, a fordító hivatása az, hogy konkrét kérdésekre konkrét megoldásokat alkosson, és nem tartható eleve rossz fordításnak, ha egyes esetekben – Batsányi János szavaival élve – a „környülírás”, máskor épp a „kivonás”⁶ eszközéhez folyamodik – ésszerű keretek között –, amennyiben a jó, hű, de ugyanakkor érthető és élvezhető szöveg létrehozásához ez szükséges. Hangsúlyosan érvényes ez azokban az esetekben, amikor az eredeti szövegben olyan szakkifejezések, olyan különleges helyzetek szerepelnek, amelyek a fordítást befogadó közönség számára kulturális vagy egyéb okból kifolyólag érthetetlenek. Shakespeare viharja rá a példa: nem is kell olyan nagyon távoli szakterület hozzá, hogy fordítónak és közönségnek egyaránt gondot okozzon.

A darab végéhez közeledünk: az ifjak kiállták a próbát, az öregek túléltek a szembeesést. Ahogy az első jelenetben a megérkezés, úgy most az elindulás hírnökeként újra megjelenik a Kormányos. Egy összezavart Kharón, akinek most mégis vissza kell kompolnia az egész társaságot az alvilág vizein. Hogy melyik part melyik, azon pillanatnyilag senki sem törí a fejét. A vihar elült, a hajó „jól lekötve, épen horgonyoz, akár egy új hajó”.⁷ És Prospero, az új Prospero is megenyhült. Nyugodt tengert, jó szelet ígér, és reggel útra kel majd a társaság – földön-vízen át... Kész a varázskör! Ugy öleli körül a tenger Prospero meséjét, mint magát a szigetet. Persze tenger nélkül nem is lenne sziget. És vihar nélkül nem lenne mese.

⁴ The Arden Shakespeare, *The Tempest*. Ed. Frank Kermode. Routledge, London and New York, 1992.

⁵ Britannica Hungarica, VIII. p. 255.

⁶ Batsányi János: „A fordításról”. In: Tarnai Andor és Csetri Lajos: *A magyar kritika évszázadai – A kezdetektől a romantikáig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. p. 303.

⁷ Kormányos, V. 1.